O SURSĂ INEDITĂ A TIPĂRITURII IRMOLOGHIONULUI CALOFONICON[1]

Asist. cercet. dr. CĂTĂLIN CERNĂTESCU
Universitatea Națională de Muzică din București

Cătălin CERNĂTESCU este asistent de cercetare științifică la Universitatea Națională de Muzică din București și profesor titular de Educație muzicală la Școala Gimnazială nr. 79. În calitate de autor și editor a semnat zece cărți de muzică bizantină, obținând totodată câteva premii de compoziție în cadrul Festivalului-Concurs de Muzică Bisericească „Lăudați pe Domnul!". Din anul 2019 este doctor în Muzică, aprofundând domeniul muzicologiei bizantine sub coordonarea prof. univ. dr. habil. Nicolae Gheorghiță. Pentru activitatea susținută în slujba cântării de strană, Cătălin Cernătescu a primit în 2020 din partea Preasfințitului Părinte Nicodim, Episcopul Severinului și Strehaiei, distincția *Crucea mehedințeană pentru mireni*.

REZUMAT

Genul melismatic al irmoaselor calofonice a fost investigat în ultimii ani de câțiva muzicologi care au obținut rezultate remarcabile. Cu toate acestea, o mare cantitate de informații noi și surprinzătoare legate de acest domeniu de interes continuă să apară. Răspândirea cu succes în Noua Metodă a acestei clase de cântări s-a datorat copierii intense, timp de aproape douăzeci de ani, a *Irmologhionului Calofonicon* exighisit de Grigorie Protopsaltul în 1817 și popularității dobândite de colecția tipărită în 1835 de Theodoros Fokaefs. Până în prezent, convingerea unanimă a muzicologilor era că sursa primară a cărții trebuie să fie una dintre numeroasele copii ale autografului lui Gregory, ms. gr. Φάκελος Β' din Arhiva „Konstantinos Psachos" a Universității Naționale și Kapodistriene din Atena. În urma comparării manuscrisului cu ediția tipărită, devine foarte clar că cele două documente muzicale nu sunt identice, cele mai izbitoare diferențe implicând substituiri de formule și ftorale, eliminări de semne ornamentale sau ajustări ale metrului. Articolul de față își propune să scoată la iveală un manuscris necunoscut, care pare a fi, cel mai probabil, sursa reală a Calofoniconului tipărit. Acest codex muzical unic de 297 de file se află în Biblioteca Ordinului Vasilian Alepin din

[1] Articolul de față reprezintă o versiune extinsă a unui subcapitol din teza de doctorat, pe care am susținut-o în decembrie 2019 la Universitatea Națională de Muzică București sub coordonarea domnului prof. univ. dr. habil. Nicolae Gheorghiță, prorector pentru cercetare științifică și artistică al acestei instituții. Teza a fost publicată în anul 2021 la Editura UNMB. În această formă, lucrarea a fost prezentată la primul Simpozion Internațional E-Symposium de la Salonic (12-14 iunie 2020).

Sarba – Jūniyah (Liban) și reprezintă o versiune revizuită a colecției, semnată în ianuarie 1833 de Hurmuz Hartofilax.
Cuvinte-cheie: ***irmoase calofonice, Irmologhion Calofonicon, Noua Metodă, exegeză***

Introducere

În muzicologia bizantină, depistarea surselor unei anumite colecții se poate dovedi adesea o întreprindere dificilă sau chiar lipsită de succes. În ceea ce privește tipăriturile muzicale, sarcina ar putea fi și mai dificilă, deoarece conținutul colecțiilor este, în multe cazuri, combinat, rearanjat și optimizat de către editori pentru a se potrivi cel mai bine unui scop specific: utilitatea liturgică. M-am confruntat cu această problemă când a trebuit să identific posibilele surse ale ediției tipărite a *Irmologhionului Calofonicon* exighisit de Grigorie Protopsaltul (cca 1777-1821).

O parte a cercetării mele doctorale, finalizată în anul 2019, a constat în investigarea irmoaselor calofonice de limbă greacă pentru a obține o bază solidă de cunoștințe, ca premisă a unei analize corecte, informată istoric asupra evoluției genului în repertoriul de limbă română. Când am comparat autograful *Irmologhionului Calofonicon* al lui Grigore Protopsaltul, ms. gr. Φάκελος Β' (*Το Καλοφωνικόν Ειρμολόγιον*, datat 1817) din Arhiva muzicală „Konstantinos Psachos" a Universității Naționale și Kapodistriene din Atena (în continuare, BKPs) cu ediția tipărită în 1835 de Theodoros Fokaefs (1790-1851), am observat că există o mulțime de deosebiri. Astfel, a apărut o întrebare firească: sunt aceste mici diferențe rezultatul corecțiilor făcute înainte de tipărire de către editor, ori sursa tipăriturii este un alt manuscris, poate revizuit de altcineva?

Întrebarea mea a primit un răspuns mai mult decât satisfăcător când am descoperit două colecții de manuscrise care provin din câteva biblioteci monahale din Orientul Mijlociu. În cercetările mele am dat peste un depozit digital (https://www.vhmml.org), care conține câteva arhive variate și rare de manuscrise din două biblioteci melchite libaneze, una aparținând Ordinului Vasilian Alepin din Sarba – Jūniyah (în continuare, OBA), iar cealaltă, Ordinului Vasilian Chouerit din Khenchara (în continuare, OBC).

1. Un scurt *échappée*

Cele două colecții amintite, neinvestigate până în prezent de muzicologi, păstrează cântări unice și câteva însemnări excepționale care pot schimba anumite aspecte din istoria cunoscută a calofoniei irmologice. De exemplu, în ms. gr. OBC 288 la f. 6v există un irmos calofonic foarte ornamentat, necunoscut până acum,

Θεοτόκε αειπαρθένε, compus în ehul IV plagal Meletie Sinaitul (sf. sec. XVII – înc. sec. XVIII) în cinstea Sfintei Fecioare din Vlaherne.[2]

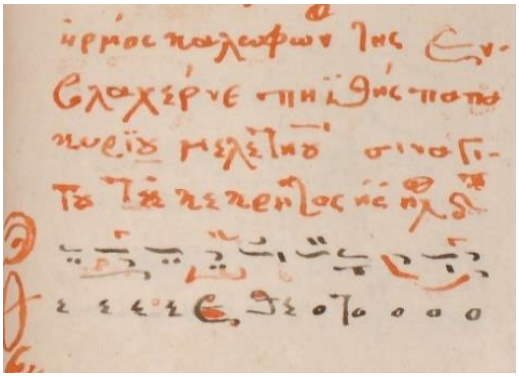

Ex. 1. Ms. gr. OBC 288, f. 6v. *Ηρμός καλωφων[ικός] της εν Βλαχέρνε πηϊθής παπά κιρϊου Μελετήου Σιναγίτου του κε Κρήτος.*

O altă descoperire interesantă găsită în două codice – aparent scrise de aceeași mână – pune sub semnul întrebării paternitatea ferm stabilită a unei cratime în modul varys (compusă ca un apendice a unui irmos în același eh), atribuită de obicei lui Panaghiot Halatzoglou (cca 1708-1748). Manuscrisele greco-arabe OBA 197 și OBC 288 consemnează că piesa menționată mai sus se numește "kantemiri" sau "kantemiriis" (κράτημα λεγόμενον καντεμήρηης), recunoscând probabil că este inspirată din muzica personalității enciclopedice a lui Dimitrie Cantemir (1673-1723), al cărui peșrev in makam bestenigar reprezintă o sursă certă pentru acest opus.[3]

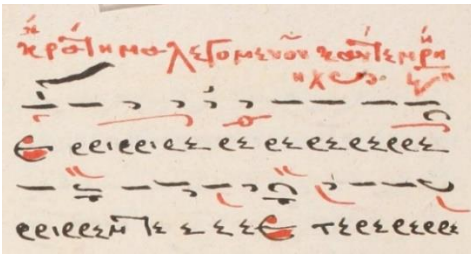

Ex. 2. Ms. gr. OBA 197, f. 46v.

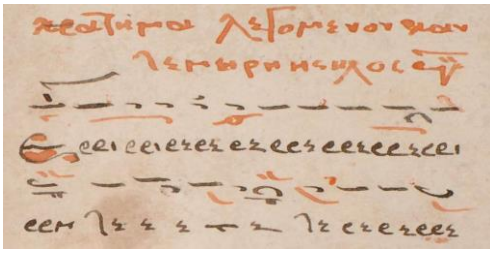

Ex. 3. Ms. gr. OBC 288, f. 10v.

[2] Alte manuscrise care conțin acest irmos calofonic sunt: ms. gr. EBE 3469 (f. 399r), ms. gr. Sinai 1305 (f. 5r), ms. gr. Sinai 1441 (f. 436v) și ms. gr. Sinai 1515 (f. 190r).

[3] A se vedea transcrierea piesei în Eugenia Popescu-Judetz, *Dimitrie Cantemir. Cartea Științei muzicii*, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1973, p. 308-310.

O mărturie anterioară pe care am descoperit-o în ms. gr. Sinai 1456 (datat 1694, cu aproape 10 ani înainte de activitatea înregistrată a lui Panaghiot Halatzoglou)[4] ar putea fi un argument suficient de puternic pentru a reconsidera paternitatea imnului, întrucât consemnează: „ποίυμα κυρ διδάσκαλου Διμητράκε" (!), oferind un sens mai clar referințelor anterioare. Probabil un studiu ulterior va aduce clarificări suplimentare asupra acestei probleme.

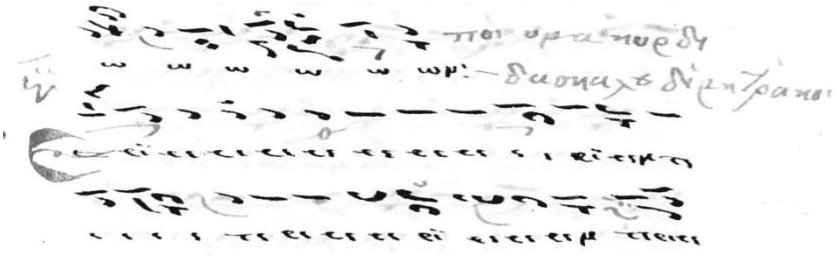

Ex. 4. Ms. gr. Sinai 1456, f. 380r.

2. Un *Irmologhion Calofonicon* în autograful lui Hurmuz Hartofilax

În cele din urmă, ajungem la ceea ce ar putea fi o descoperire de o importanță semnificativă pentru istoria genului irmoaselor calofonice în secolul al XIX-lea, deoarece dovedește că *Irmologhionul Calofonicon* publicat de Theodoros Fokaefs în 1835 a fost corectat mai întâi de Hurmuz Hartofilax (cca 1770-1840), o informație remarcabilă pe care Fokaefs a omis-o intenționat.

În biblioteca Ordinului Basilian Aleppian se află un codex muzical grecesc de 297 de file, cu titlul *Ειρμολόγιον Καλοφωνικόν*, păstrat *in situ* cu numărul de inventar 212, căruia i-a fost desemnată identitatea „OBA 00210" într-un amplu proiect de digitizare din 2007, inițiat de The Hill Museum & Manuscript Library (HMML, aflat la Saint John's University din Collegeville, Minnesota). Prin urmare, ținând cont de această ultimă identificare a documentului, mă voi referi la el ca fiind ms. gr. OBA 210.

La o primă vedere, acest manuscris pare o copie comună a celebrei colecții a lui Grigorie, însă titlul scris pe prima filă[5] dezvăluie că este de fapt o versiune revizuită după regulile ortografice („επιδιορθωθέν […] κατά γραμμήν") de către Hurmuz Hartofilax.[6]

[4] Se pare că primele mărturii scrise despre activitatea muzicală a lui Halatzoglou provin din 1703. Vezi Manolis Hatzigiakoumis, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής Μουσικής 1453-1820. Συμβολή στην έρευνα του Νέου Ελληνισμού*, Banca Națională a Greciei, Atena, 1980, p. 42.

[5] Numerotarea s-a realizat potrivit sistemului occidental.

[6] Faptul că Hurmuz a corectat lucrarea lui Grigorie nu este ieșit din comun. La urma urmei, acești doi exegeți pricepuți, promotori și profesori ai Noii Metode, aveau adesea perspective diferite asupra modului în care ar trebui transcrisă o cântare, chiar și în ceea ce privește irmoasele calofonice. La câțiva

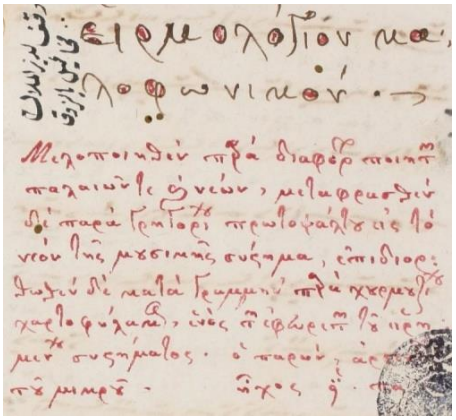

Ex. 5. Ms. gr. OBA 210, f. 1r.
„Ειρμολόγιον καλοφωνικόν. Μελοποιηθέν παρά διάφορων ποιητών, παλαιών τε και νέων, μεταφρασθέν δε παρά Γρηγορίου Πρωτοψάλτου εις το νέον της μουσικής σύστιμα, **επιδιορθωθέν δε κατά γραμμήν** παρά Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ενός των εφευρετών του ειρημένου συστήματος".

La sfârșitul manuscrisului, Hurmuz notează că el însuși a scris și a corectat volumul, semnând cu acronimul HHH (abreviere pentru *Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ ο Χαλκιώτης*, adică Hurmuz Hartofilax Halkiotul)[7] și consemnează data încheierii manuscrisului, ianuarie 1833: „επιδιωρθώτη κατά γραμμήν,[8] και εγράφη, Χ" Χ" Χ" εν έτει σωτηρίω ,αωλγ [1833]. Κατά μήνα ιαννουάριου".

ani după transcrierea reușită a *Irmologhionului Calofonic* de către Grigorie, sau poate chiar mai devreme, Hurmuz lucrează propriile sale exegeze ale acestor cântări. În ms. gr. Kyriazis 30 din Biblioteca Gennadius (datat 1820) există trei irmoase calofonice transcrise de Hurmuz într-o manieră ușor diferită de cea a lui Grigorie. De asemenea, în al doilea volum al *Ταμείον Ανθολογίας* din 1824, el inserează un set de 11 irmoase și o epifonemă în propria exegeză.

[7] Hurmuz Hartofilax, *Εισαγωγή εις το Θεωρητικόν και Πρακτικόν της Εκκλησιαστικής μουσικής*, Emmanouil Giannopoulos (ed.), University Studio Press, Salonic, 2002, p. 15.

[8] O expresie similară se poate găsi în volumul de muzică „de lume" (*εξωτερική μουσική*) Euterpe, pe care Hurmuz îl tipărise cu trei ani mai devreme alături de Theodoros Fokaefs: „*ἐπίδιορθωθέντων κατά γραμμήν παρά τού Μουσικολογιωτάτου διδασκάλου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος*". Vezi *Ευτέρπη*, Tipografia lui Kastor, Constantinopol, 1830.

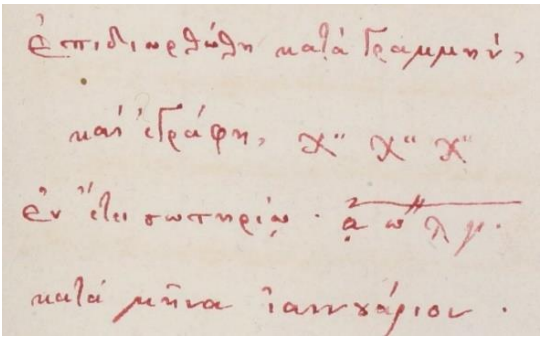

Ex. 6. Ms. gr. OBA 210, f. 297r.

Așa cum era de așteptat, după moartea prematură a lui Grigorie din 1821, Hurmuz a continuat să transcrie muzică în Noua Metodă, astfel încât, în mod firesc, a observat unele aranjamente mai bune ale semnelor psaltice, perfecționând utilizarea lor în transcrierea cântărilor. După cum el însuși mărturisește în ms. gr. EBE-MPT 705[9] la f. 229r, regulile ortografice au izvorât din eforturile și preocupările constante în cele ale exegezei: „Διότ' είς την έξήγησιν εκφώνησε κανόνας, ορθογραφίας ικανούς [...]".[10]

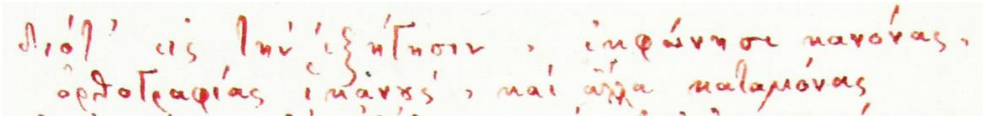

Ex. 7. Ms. gr. EBE-MPT 705, f. 229r.

Voi încerca în continuare să expun asemănările contextuale și ortografice care dovedesc fără echivoc că Fokaefs a folosit versiunea revizuită a lui Hurmuz ca sursă primară pentru tipăritura *Irmologhionului Calofonicon*.

3. Dovezi, care arată că manuscrisul lui Hurmuz este sursa primară a tipăriturii

Prima dovadă, care confirmă preferința lui Fokaefs pentru manuscrisul corectat de Hurmuz – deși se poate presupune că a folosit și versiunea lui Grigorie –, se află chiar la începutul paginii de titlu. Grigorie numește colecția *Το Καλοφωνικόν Ειρμολόγιον* – un titlu care nu a prins niciodată la copiști –, în timp ce Hurmuz folosește titlul mai răspândit *Ειρμολόγιον Καλοφωνικόν*, copiat exact de Fokaefs, împreună cu restul incipitului lui Hurmuz, cu o singură excepție. Când vine vorba de a recunoaște contribuția acestuia din urmă la corectarea colecției, editorul îi atribuie această activitate tot lui Grigore Protopsaltul, acordându-i toate meritele

[9] *Papadichie*, vol. I, finalizat în decembrie 1829.
[10] Hurmuz Hartofilax, *Εισαγωγή*... p. 17. Vezi și Grigorios Stathis, *Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής: Τα Πρωτόγραφα των Εξηγήσεων εις την Νέαν Μέθοδον Σημειογραφίας, Β΄ Τόμος (Ο Κατάλογος)*, Institutul de Muzicologie Bizantină, Atena, 2016, p. 62.

pentru îndeplinirea cu sârguință a acestei sarcini: „και μετά πάσης Επιμελείας διορθωθέν παρά του ενός τω τριών Διδασκάλων της ρηθείσης Μεθόδου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου [...]".[11]

Lectura atentă a primei file din manuscrisul lui Grigorie (finalizat în aprilie 1817) relevă că exegetul a dorit ca *Irmologhionul Calofonicon* să fie al cincilea volum al Antologiei, ca o continuare logică a celui de-al patrulea volum de exegeze (*Τόμος Δ – Λειτουργία*, ms. gr. Φάκελος Ζ΄), definitivat în același an, dar două luni mai târziu, în iunie.[12] Hurmuz, pregătind probabil *Calofoniconul* pentru tipar, elimină această mențiune, care nu ar fi avut sens pentru că la momentul corecturii fuseseră tipărite doar primele două volume din *Ταμείον Ανθολογίας*. Alte dovezi care susțin întâietatea manuscrisului revizuit al lui Hurmuz între sursele tipăriturii pot fi aflate în conținutul colecției.

Aproape de sfârșitul secțiunii cratimelor, Grigorie adaugă epifonema lui Gheorghe Criteanul în ehul al patrulea plagal, *Ροήν μου των δακρύων*, în timp ce Hurmuz o plasează înainte de cratime, după ultimul irmos în același eh. Așa cum era de așteptat, Fokaefs face același lucru. El copiază din manuscrisul lui Hurmuz chiar și indicațiile dinaintea cântărilor, cum ar fi faptul că teretismele, care trebuiau să fie inserate între irmoase și epifoneme, au fost așezate la sfârșitul lucrării.

Totuși, există câteva locuri în care Fokaefs ignoră modificările lui Hurmuz. De exemplu, atunci când un irmos este urmat de o epifonemă, Gregorie scrie indicații precum „Τοδε κράτημα αυτού εγράφη όπισθεν εν τη των κρατημάτων σειρά" (ms. gr. BKPs Φάκελος Β΄, f. 27r), gândind pozițiile acestora în raport cu irmosul. Pe de altă parte, Hurmuz folosește constant adverbul *έμπροσθεν* (înainte), gândind pozițiile cratimelor în raport cu epifonemele, opțiune ignorată de Fokaefs, care, deși păstrează titlurile lui Hurmuz, folosește termenul lui Grigorie, όπισθεν (la sfârșit).

Voi prezenta în continuare care sunt imperfecțiunile sau particularitățile ortografice, pe care Hurmuz le-a corectat, iar Fokaefs a găsit de cuviință să le includă în tipăritură. După cum se va putea observa, în proiectul de revizuire, Hurmuz a vizat toate nivelurile cântării: textul, melodia, ritmul și expresia.

---

[11] Este foarte curios și probabil că merită să se întreprindă cercetări suplimentare pentru a afla motivul ascuns în spatele acestei excluderi intenționate. După cum arată Grigorios Stathis, cei doi au lucrat împreună la trei ediții muzicale: *Euterpe* (1830), *Idiomelarul* lui Manouil Protopsaltul (1831) și *Anastasimatarul* lui Petros Peloponisios (1832). Vezi Grigorios Stathis, *Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής: Τα Πρωτόγραφα των Εξηγήσεων εις την Νέαν Μέθοδον Σημειογραφίας, Α΄ Τόμος (Τα Προλεγόμενα)*, Institutul de Muzicologie Bizantină, Atena, 2016, p. 269. Putem doar presupune că după tipărirea acestei ediții, următorul proiect al lui Hurmuz a fost acela de a corecta neajunsurile sau micile erori semiografice din *Calofoniconul* lui Grigorie. Pe ultima filă a manuscrisului OBA 210 este notată data finalizării lucrării, ianuarie 1833, deci probabil că manuscrisul era în lucru cu mult înaintea acestei date.
[12] *Ibidem*, p. 92-99.

3.1. Revizuiri de text

Deși revizuirile de text sunt destul de rare în versiunea lui Hurmuz, ele arată o legătură clară cu ediția lui Fokaefs. De exemplu, la sfârșitul irmosului *Τον ποιμένα των προβάτων* al lui Balasie Preotul, Grigorie scrie „*κράτος* θανάτου ερρύσατο" (BKPs Φάκελος Β', f. 5v), folosind deci un substantiv în acuzativ, corectat de Hurmuz cu o formă de genitiv, „*κράτους* θανάτου ερρύσατο"[13] (OBA 210, f. 6v) și preluat identic în tipăritură (Ειρμ. Καλοφ., p. 8).

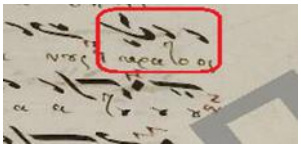

Ex. 8. Φάκελος Β', f. 5v.

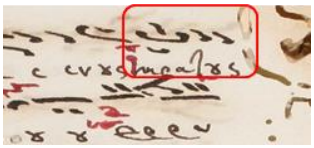

Ex. 9. OBA 210, f. 2v.

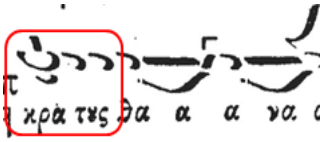

Ex. 10. Ειρμ. Καλοφ., p. 9.

3.2. Revizuiri melodice

3.2.1. Comprimări de theseisuri

O revizuire frecvent întâlnită în manuscrisul lui Hurmuz este comprimarea unui thesis. Atunci când două neume de aceeași înălțime sunt legate cu syndesmos (eteron), la Hurmuz ele se combină într-o singură neumă, duratele lor fuzionând. Formulele comprimate pot apărea izolate sau pot fi legate de un alt thesis comprimat.

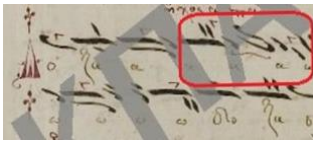

Ex. 11. Φάκελος Β', f. 1v.

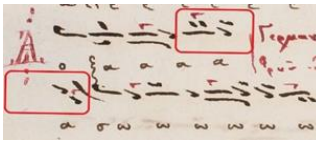

Ex. 12. OBA 210, f. 2v.

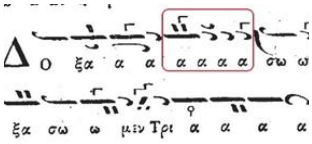

Ex. 13. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

Ex. 14. Φάκελος Β', f. 6v.

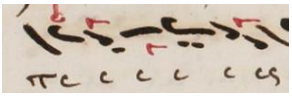

Ex. 15. OBA 210, f. 7v.

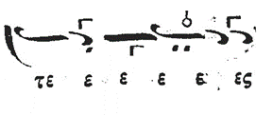

Ex. 16. Ειρμ. Καλοφ., p. 10-11.

[13] Potrivit *Octoihului*, aceasta este forma corectă a sintagmei. Vezi *Οκτωήχος*, 1823, ehul I, Utrenia de duminică, canonul Născătoarei de Dumnezeu, troparul secund al odei V, p. 23.

3.2.2. Dezvoltarea theseisurilor

Situația inversă apare atunci când Hurmuz extinde un thesis concis din exegeza lui Grigorie. În acest demers, semnele muzicale sunt adesea schimbate pentru a se potrivi cu designul noii formule. Totuși, această corecție este mai degrabă un eveniment cu ocurență scăzută.

Ex. 17. Φάκελος Β', f. 5v.

Ex. 18. OBA 210, f. 6v.

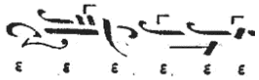

Ex. 19. Ειρμ. Καλοφ., p. 9.

3.2.3. Ortografia salturilor de terță ascendentă

Fără impact asupra melodiei sau ritmului, ortografia saltului de terță ascendentă, bazată pe combinația dintre oligon și chentimă, reprezintă o preocupare constantă în revizuirea lui Hurmuz. Necesitatea acestei măsuri este dată de faptul că există două moduri posibile de scriere a acestui salt: cu chentima în dreapta oligonului sau cu chentima sub oligon. Deși Hurmuz preferă să scrie chentima în dreapta oligonului, el face acest lucru doar atunci când saltul apare pe părți de timp. Aceste opțiuni ortografice sunt vizibile mai ales în formulele cadențiale.

Ex. 20. Φάκελος Β', f. 25r.

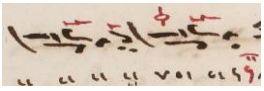

Ex. 21. OBA 210, f. 27v.

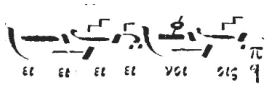

Ex. 22. Ειρμ. Καλοφ., p. 44.

Dacă terța ascendentă durează un timp sau un timp și jumătate și este așezată deasupra unui psifiston, Hurmuz scrie chentima sub oligon, la fel ca Grigorie.

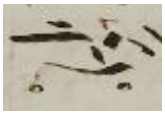

Ex. 23. Φάκελος Β', f. 39r.

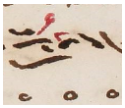

Ex. 24. OBA 210, f. 32r.

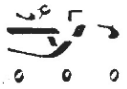

Ex. 25. Ειρμ. Καλοφ., p. 53.

Aceeași opțiune ortografică se întâlnește când saltul de terță se produce pe a doua jumătate a unui timp (combinația de neume fiind așezată de obicei pe o antichenomă), după care urmează cel puțin două caractere descendente și un gorgon.

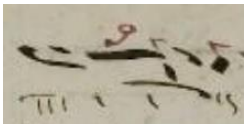

Ex. 26. Φάκελος Β', f. 39r.

Ex. 27. OBA 210, f. 42v.

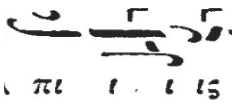

Ex. 28. Ειρμ. Καλοφ., p. 71.

3.2.4. Ortografia unui pasaj ascendent de patru trepte

Într-un pasaj ascendent de patru trepte cu durata de câte o jumătate de timp fiecare, urmat de un profil descendent, Grigorie scrie invariabil această secvență ca o succesiune de iporoi, urmat de chentime și oligon cu chentime deasupra, în timp ce Hurmuz scrie pasajul ca iporoi, chentime cu oligon deasupra și un alt oligon. Opțiunea lui Hurmuz este folosită și de Fokaefs.

Ex. 29. Φάκελος Β', f. 1v.

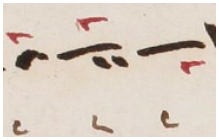

Ex. 30. OBA 210, f. 2v.

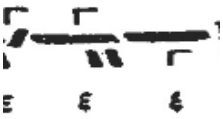

Ex. 31. Ειρμ. Καλοφ., p. 1.

3.2.5. Înlocuirea unui oligon accentuat cu un petasti

În numeroase locuri se poate observa că acolo, unde Grigorie folosește un oligon accentuat, Hurmuz optează pentru un petasti. Această substituție se produce în două cazuri: atunci când oligonul este urmat de cel puțin două neume descendente cu digorgon sau trigorgon, ori atunci când oligonul durează doi timpi și este urmat de doi epistrofi cu gorgon sau de epistrof și iporoi cu gorgon.

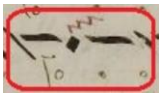

Ex. 32. Φάκελος Β', f. 2r.

Ex. 33. OBA 210, f. 3r.

Ex. 34. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

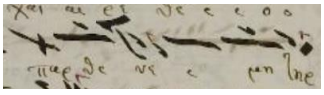

Ex. 35. Φάκελος Β', f. 13v.

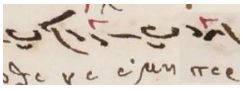

Ex. 36. OBA 210, f. 14v.

Ex. 37. Ειρμ. Καλοφ., p. 23.

3.2.6. Modificări ale poziției ftoralelor

O altă revizuire are ca scop modificarea poziției ftoralelor în funcție de logica modulației. De exemplu, când o modulație apare în interiorul aceluiași gen, pe cvinta ehului (δια πέντε), Grigorie plasează deseori ftoraua pe o notă adiacentă (paracord[14]), în timp ce Hurmuz o așază – în acord cu sistemul trochos-ului – deasupra sau dedesubtul primei neume cu care începe noua structură. Din nou, Fokaefs agreează abordarea lui Hurmuz și o include în tipăritura sa.

Ex. 38. Φάκελος Β', f. 1v.

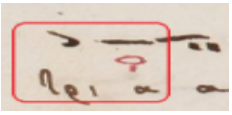

Ex. 39. OBA 210, f. 2v.

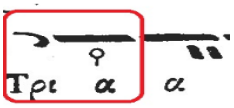

Ex. 40. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

3.2.7. Notarea atracțiilor melodice pentru broderiile inferioare

Când contextul melodic o cere, Hurmuz notează pentru broderiile inferioare alterații care lipsesc din manuscrisul lui Grigorie. Cele mai frecvente pasaje care primesc aceste adaosuri sunt Ga-Vu-Ga și Ni-Zo-Ni, astfel că intervenția vizează în principal tonul diatonic *elachistos*, de 8 secțiuni.

Ex. 41. Φάκελος Β', f. 1v.

Ex. 42. OBA 210, f. 2v.

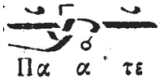

Ex. 43. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

Totuși, nu toate aceste atracții sunt incluse de Fokaefs în tipăritură.

Ex. 44. Φάκελος Β', f. 1v.

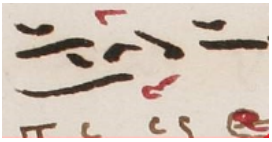

Ex. 45. OBA 210, f. 2v.

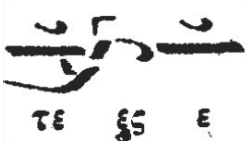

Ex. 46. Ειρμ. Καλοφ., p. 1.

[14] Vezi Savas I. Savas, *Byzantine Music in Theory and in Practice*, Hercules Press, Boston, 1965, p. 44.

3.3. Revizuiri ritmice

3.3.1.Ajustări ale duratelor

Hurmuz abordează problema ritmică cu o anumită libertate. El nu ezită să scurteze măsurile cu unul sau doi timpi, scriind un gorgon în loc de un trimiargon, sau suprimând o clasmă sau un apli, mai ales în formulele cadențiale.

Ex. 47. Φάκελος Β', f. 2v.

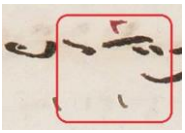

Ex. 48. OBA 210, f. 3r.

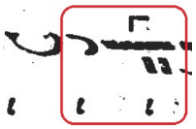

Ex. 49. Ειρμ. Καλοφ., p. 3.

Foarte rar, decide să înjumătățească unele măsuri, scriind doar doi timpi în loc de patru.

Ex. 50. Φάκελος Β', f. 12v.

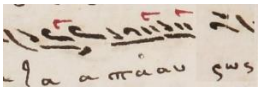

Ex. 51. OBA 210, f. 13v.

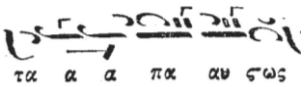

Ex. 52. Ειρμ. Καλοφ., p. 21.

O reglare interesantă de ritm vizează transformarea gorgonului din anumite formule în trihemigorgon (γοργόν παρεστιγμένον δεξιά).[15]

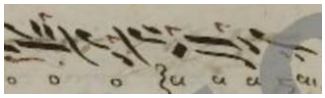

Ex. 53. Φάκελος Β', f. 13r.

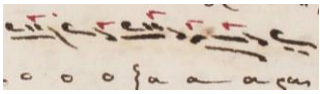

Ex. 54. OBA 210, f. 14r.

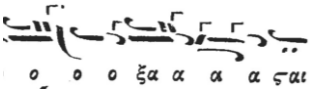

Ex. 55. Ειρμ. Καλοφ., p. 22.

3.3.2. Modificări ale poziției gorgonului în fraze anacruzice

O revizuire aparent nesemnificativă poate fi observată în ceea ce privește poziția unor caractere temporale. De exemplu, gorgonul așezat de Grigorie pe prima neumă dintr-o frază care debutează anacruzic este adesea repoziționat de Hurmuz sub neumă și preluat de Fokaefs în aceeași manieră.

[15] Vezi Avraam Efthimiadis, *Μαθήματα Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Ediția a II-a, Salonic, 1972, p. 28.

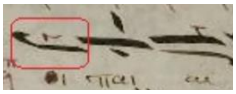

Ex. 56. Φάκελος Β', f. 1v.

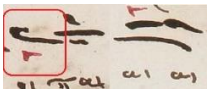

Ex. 57. OBA 210, f. 1r.

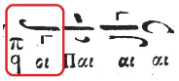

Ex. 58. Ειρμ. Καλοφ., p. 1.

3.3.3. Modificări ale poziției clasmei

Clasma plasată deasupra unui oligon combinat cu un alt caracter este permutată de Hurmuz sub oligon, mai ales când este însoțită de un semn de expresie precum psifistonul.

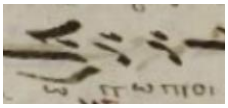

Ex. 59. Φάκελος Β', f. 12v.

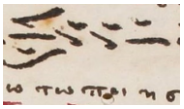

Ex. 60. OBA 210, f. 14r.

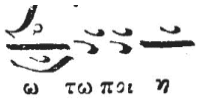

Ex. 61. Ειρμ. Καλοφ., p. 21.

3.4. Revizuiri ale caracterelor ornamentale

O altă măsură ortografică este suprimarea diferitelor semne ornamentale, cum ar fi varia, psifiston sau syndesmos. La baza acestor excluderi se află intenția de a evita apariția inutilă, tautologică, a unor caractere melismatice cu efect similar celor deja existente și de a preveni accentuarea inadecvată a două silabe adiacente.

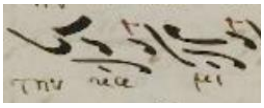

Ex. 62. Φάκελος Β', f. 12r.

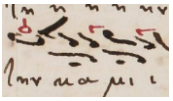

Ex. 63. OBA 210, f. 13v.

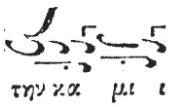

Ex. 64. Ειρμ. Καλοφ., p. 21.

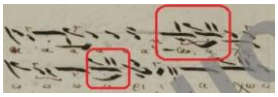

Ex. 65. Φάκελος Β', f. 2r.

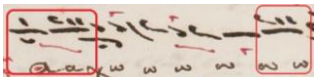

Ex. 66. OBA 210, f. 2v.

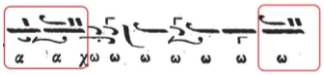

Ex. 67. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

În cazul suprimării syndesmosului, pare că este mai degrabă o chestiune de preferință personală decât o problemă de funcționalitate melodică.

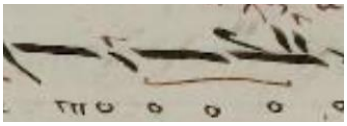

Ex. 68. Φάκελος Β', f. 15r.

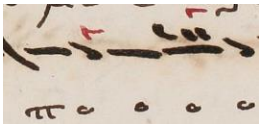

Ex. 69. OBA 210, f. 16r.

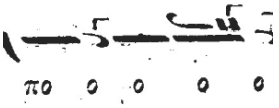

Ex. 70. Ειρμ. Καλοφ., p. 25.

3.4.1. Scurtarea lungimii syndesmosului

În alte cazuri, Hurmuz găsește potrivit să reducă lungimea unor syndesmosuri supradimensionate, care leagă în transcrierea lui Grigorie cinci sau șase neume. Această revizuire este îmbrățișată și de Fokaefs.

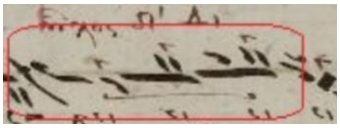

Ex. 71. Φάκελος Β', f. 57r.

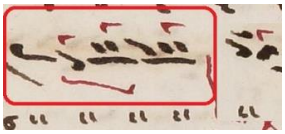

Ex. 72. OBA 210, f. 16r.

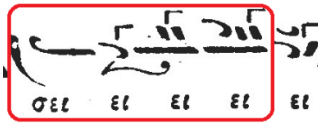

Ex. 73. Ειρμ. Καλοφ., p. 25.

4. Revizuiri ortografice ignorate de Fokaefs

Chiar dacă Fokaefs urmează linia generală trasată de Hurmuz, de multe ori ignoră ajustările profesorului său și optează pentru aranjamentele lui Grigorie. În tipărit*ura Calofoniconului* pot fi găsite destul de multe exemple elocvente în acest sens.

4.1. Corecția mărturiilor

O situație ortografică ce atrage atenția este cea a unei mărturii notate greșit de Grigorie și corectată de Hurmuz. Revizuirea este însă ignorată de Fokaefs. În exemplul din tipăritură, corecția mărturiei este ulterioară, fiind adăugată manual.

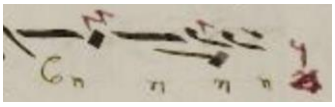

Ex. 74. Φάκελος Β', f. 22r.

Ex. 75. OBA 210, f. 24v.

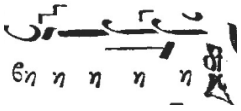

Ex. 76. Ειρμ. Καλοφ., p. 39.

4.2. Ajustări de timpi în cadențele finale

Tendința de a combina perspectivele celor doi profesori este una din trăsăturile definitorii ale tipăriturii lui Fokaefs. În alt loc, el alege să nu elimine din timpii finali ai unui irmos, așa cum face Hurmuz, ci să urmeze fidel transcrierea lui Grigorie.

Ex. 77. Φάκελος Β', f. 1v.

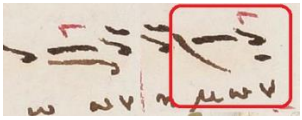

Ex. 78. OBA 210, f. 2v.

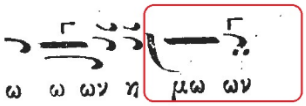

Ex. 79. Ειρμ. Καλοφ., p. 2.

4.3. Utilizarea ftoralelor

Există câteva locuri în autograful lui Hurmuz în care, probabil considerând că utilizarea ftoralelor este redundantă, renunță la acestea. Omisiunea poate fi surprinsă mai ales când melodia modulează în cadrul aceluiași gen, pe tetrafonia ehului. Fokaefs, însă, păstrează ftoralele așa cum le-a notat Grigorie.

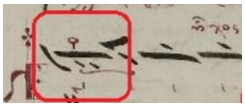

Ex. 80. Φάκελος Β', f. 2v.

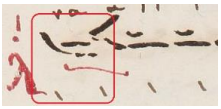

Ex. 81. OBA 210, f. 3r.

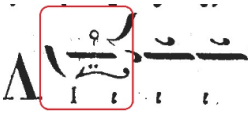

Ex. 82. Ειρμ. Καλοφ., p. 3.

5. Intervențiile lui Fokaefs în tipăritură

Fiind un editor preocupat de calitatea tipăriturilor, Fokaefs intervine în conținutul deja revizuit și adaugă o notă personală colecției. Deși sunt limitate, ajustările sale reflectă probabil un tip de mentalitate caracteristică majorității editorilor de muzică bizantină din secolul al XIX-lea, țesătura muzicală fiind manevrată cu mare libertate și dexteritate, în ideea dobândirii unui produs corespunzător gustului sau preferințelor timpului.

5.1. Creșterea numărului de mărturii

Din loc în loc, acolo unde frazele au lungimi considerabile sau când motivele muzicale se repetă în forme variate, Fokaefs inserează mărturii, care sunt foarte utile pentru cântăreț, funcționând ca repere interpretative.

Ex. 83. Φάκελος Β', f. 25r.

Ex. 84. OBA 210, f. 27v.

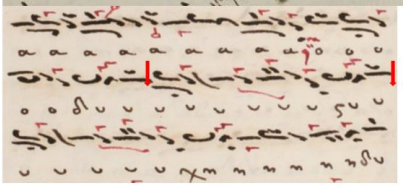

Ex. 85. Ειρμ. Καλοφ., p. 45.

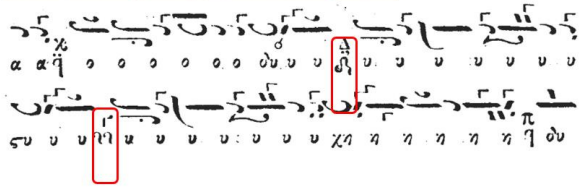

5.2. Atracții melodice suplimentare

În numeroase ocazii, Fokaefs indică atracții melodice, care lipsesc atât din manuscrisul lui Grigorie, cât și din revizuirea lui Hurmuz. O apariție extrem de rară constă în plasarea unui diez de 6 secțiuni sub o neumă. Deși această alterație este teoretizată atât în *Theoretikon Mega* al lui Hrisant[16], cât și în *Εισαγωγή εις το Θεωρητικόν και Πρακτικόν της Εκκλησιαστικής μουσικής*[17] a lui Hurmuz, ea este aproape absentă din manuscrisele muzicale sau din primele ediții tipărite.

Ex. 86. Φάκελος Β', f. 25r.

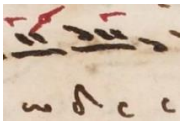

Ex. 87. OBA 210, f. 27v.

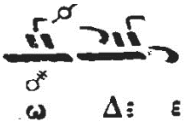

Ex. 88. Ειρμ. Καλοφ., p. 45.

Concluzii

Comparațiile oferă suficiente dovezi în sprijinul afirmației potrivit căreia ms. gr. OBA 210 este, fără îndoială, sursa primară a ediției *Ειρμολόγιον Καλοφωνικόν* a lui Fokaefs. Manuscrisul revizuit al lui Hurmuz, scris cu șapte ani înainte de moartea sa, consemnează măiestria sa ortografică, dezvoltată de-a lungul experienței de scris de o viață întreagă. În același timp, acest codex inedit poate fi perceput ca o punte care leagă tradiția scrisului de mână de productivitatea tehnologiilor de tipărire și multiplicare. Tipăritura din 1835 reprezintă o lucrare sinoptică ce conține trei straturi: exegeza lui Grigorie, ilustrată de preferințele sale

[16] Vezi Hrisant de Madyt, *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής*, Michele Weis, Trieste, 1832, p. 101.
[17] Vezi ms. gr. EBE 1916, ff. 23v-24r.

de scriere, revizuirea amplă a lui Hurmuz, conform viziunii sale ortografice rafinate și extinse, precum și intervențiile minore, de natură practică, ale lui Fokaefs. Studierea acestor straturi, care cu siguranță pot fi identificate și în alte tipărituri, poate conduce la o înțelegere mai profundă a regulilor ortografice sau a gradului de libertate pe care și-l poate lua un specialist în revizuirea unei opere clasice de muzică psaltică.

BIBLIOGRAFIE

MANUSCRISE

Arhiva „Konstantinos A. Psachos" a Universității Naționale și Kapodistriene din Atena
Ms. gr. Φάκελος Β' (*Το Καλοφωνικόν Ειρμολόγιον*, 1817, autograf Grigorie Protopsaltul).

Biblioteca Națională a Greciei
Ms. gr. EBE 3469 (*Papadichie*, 1805, autograf Dimitrie Lotos).
Ms. gr. EBE-MPT 705 (*Papadichie, Tomul IV - Liturghia*, 1829, autograf Hurmuz Hartofilax).

Biblioteca Mănăstirii „Sf. Ecaterina" – Sinai
Ms. gr. Sinai 1305 (*Antologie*, sec. XVIII).
Ms. gr. Sinai 1441 (*Papadichie*, 1802, autograf Dimitrie Lotos).
Ms. gr. Sinai 1456 (*Antologhion*, 1694, Teodosie monahul).
Ms. gr. Sinai 1515 (*Antologie*, 1769).

Biblioteca Ordinului Vasilian Alepin din Sarba-Jūniyah (Liban)
Ms. gr. OBA 197 (*Antologie*, sec. XVIII).
Ms. gr. OBA 210 (*Irmologhion Calofonicon,* 1833, autograf Hurmuz Hartofilax).

Biblioteca Ordinului Vasilian Choueirit din Khenchara (Liban)
Ms. gr. OBC 288 (*Antologie*, sec. XVIII).

CĂRȚI

CERNĂTESCU, Cătălin, *Tradiția muzicală a irmoaselor calofonice de limbă română între secolele XVIII și XXI,* Editura Universității Naționale de Muzică București, Bucuresti, 2021.

EFTHIMIADIS, Avraam, *Μαθήματα Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής,* ediția a doua, Salonic, 1972.

GIANNOPOULOS, Emmanouil (ed.), *Hurmuz the Chartophylax*, *Εισαγωγή εις το Θεωρητικόν και Πρακτικόν της Εκκλησιαστικής μουσικής***,** University Studio Press, Salonic, 2002.

HATZIGIAKOUMIS, Manolis, *Χειρ„όγραφα Εκκλησιαστικής Μουσικής 1453-1820.* ***Συμβολή στην έρευνα του Νέου Ελληνισμού*****,** Banca Națională a Greciei, Atena, 1980.

Hrisant de Madyt, *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής*, Michele Weis, Trieste, 1832.

POPESCU-JUDETZ, Eugenia, *Dimitrie Cantemir. Cartea Științei muzicii,* Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1973.

SAVAS, Savas I., *Byzantine Music in Theory and in Practice*, Hercules Press, Boston, 1965.

STATHIS, Grigorios, *Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής: Τα Τα Πρωτόγραφα των Εξηγήσεων εις την Νέαν Μέθοδον Σημειογραφίας, Α΄ Τόμος (Τα Προλεγόμενα)*, Institutul de Muzicologie Bizantină, Atena, 2016.

STATHIS, Grigorios,*Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής: Τα Πρωτόγραφα των Εξηγήσεων εις την Νέαν Μέθοδον Σημειογραφίας, Β΄ Τόμος (Ο Κατάλογος)*, Institutul de Muzicologie Bizantină, Atena, 2016.